

Олійник В. О.*аспірант кафедри соціології та психології факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ***Ларіонов С. О.***кандидат психологічних наук, доцент,
начальник кафедри психології та педагогіки
Національної академії Національної гвардії України*

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ПОСТДОСВІДНОГО ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ В СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

A CONCEPTUAL MODEL OF POST-EXPERIENTIAL GROWTH OF A SERVICEMAN'S PERSONALITY IN THE MODERN SOCIO-CULTURAL CONTEXT

У статті проаналізовано роль сучасного соціокультурного контексту у розвитку позитивних психологічних змін у військовослужбовців – учасників бойових дій внаслідок проживання ними травматичних і негативних стресових подій. Ці зміни концептуалізуються, як постдосвідне зростання, що виявляється у зміні самосприйняття, взаємодії з оточуючими, філософії життя та життєвих цінностей. Виявлено причинно-наслідкові зв'язки соціокультурних впливів українського суспільства на постдосвідне зростання осіб з травматичним / негативним стресовим досвідом у воєнний і післявоєнний час, врахування яких визначатиме вибір найбільш ефективних та інноваційних шляхів психологічної реабілітації та відновлення осіб, які отримали досвід війни. Цим зумовлена актуальність дослідження. У статті обґрунтовано авторську концептуальну модель постдосвідного зростання особистості. Приведено сучасні погляди науковців на процес впливу соціального та культурного контекстів західної цивілізації, до якої належить й український народ, на розвиток постдосвідного зростання особистості військовослужбовця. Досліджено дуальні впливи різнорівневих соціокультурних наративів (проксимальних та дистальних) на конструювання особистісного досвіду. Виявлено структурні елементи взаємодії соціокультурного, життєвого, особистого та особистісного досвідів. Показано, що врахування соціокультурний контексту психологічних змін, які лежать в основі постдосвідного зростання особистості, сприятиме збереженню, підтриманню та якісному відновленню психічного здоров'я населення України у післявоєнний час.

Ключові слова: посттравматичне зростання, постдосвідне зростання, досвід, соціокультурні наративи, дискурс, військовослужбовці – учасники бойових дій.

The article analyzes the role of the modern socio-cultural context in the development of positive psychological changes in servicemen – combatants as a result of living through traumatic and negative stressful events. These changes are conceptualized as post-experiential growth, which is manifested in changes in self-perception, interaction with others, philosophy of life and life values. The author reveals the cause-and-effect relationships of socio-cultural influences of Ukrainian society on the post-experiential growth of individuals with traumatic / negative stressful experience in wartime and postwar, which will determine the choice of the most effective and innovative ways to the choice of the most effective and innovative ways of psychological rehabilitation and recovery of people with war experience. This determines the relevance of the study. The article substantiates the author's conceptual model of post-experiential personality growth. Modern views of scientists on the process of influence of the social and cultural contexts of Western civilization, to which the Ukrainian people belong to which the Ukrainian people belong, on the development of post-experiential growth of a serviceman's personality. The dual influences of multilevel socio-cultural narratives (proximal and distal) on the construction of personal experience. The structural elements of the interaction of socio-cultural, life, personal and personal experience. It is shown that taking into account the socio-cultural context of psychological changes that underlie post-experiential personality growth, will contribute to the preservation, maintenance, and qualitative restoration of the mental health of the population of Ukraine in the postwar period.

Key words: post-traumatic growth, post-experiential growth, experience; socio-cultural narratives, discourse, servicemen – combatants.

Вступ. На побутовому рівні та у науковому середовищі на даний час циркулюють думки про те, що оборонний і справедливий характер російсько-української війни [6] в більшій мірі сприятиме позитивним психологічним змінам особистості, ніж негативним. Ці зміни ми концептуалізуємо, як постдосвідне зростання, маючи на увазі більш широке охоплення впливу життєвих подій – і травматичного, і нетравматичного негативного стресового характеру

[13], ніж вкладене у зміст класичного поняття «посттравматичне зростання» його авторами R. Tedeshi та L. Calhoun [42].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З часу введення у науковий біг у 1995 році поняття «посттравматичне зростання» цей феномен досліджували, як зарубіжні (S. Blight, L. Calhoun, M. Christopher, R. El-Gabalawy, V. Helgeson, S. Joseph, P. Linley, K. Norris, R. Papadopoulos, R. Pietrzak, W. Sledge,

S. Southwick, R. Tedeshi, J. Tsai та ін.), так в останні два десятиліття й українські учені (В. Горбунова, В. Зубовський, В. Климчук, О. Кокун, Г. Лазос, С. Лукомська, Г. Найдюнова, В. Осюдло, Г. Титаренко, О. Шелюк та ін.). Внаслідок різних наукових позицій та підходів в ході вивчення ПТЗ увага дослідників зосереджувалася, як на окремих його аспектах, так і на чинниках, що зумовлюють виникнення і розвиток ПТЗ серед різних груп населення.

На сьогодні встановлено, що основні детермінанти ПТЗ / ПДЗ можна розподілити на три групи: індивідуально-психологічні, ситуаційно-демографічні та соціально-психологічні [13, с. 106–107; 9]. До останньої можемо віднести й соціокультурні впливи. На важливості більшого прийняття дослідниками та практиками соціокультурної контекстуальної орієнтації, як для вимірювання, так і для прогнозування позитивних психологічних змін, наголошували і засновники теорії ПТЗ [24], а М. Christopher навіть включив соціально-культурний вимір у розроблену ним оригінальну біопсихосоціальну модель ПТЗ [27].

Разом з цим, недостатньо вивченим залишається питання соціокультурних впливів на ПДЗ саме військовослужбовців – учасників бойових дій, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Наукова новизна роботи полягає у розробці концептуальної моделі ПДЗ на основі визначених причинно-наслідкових зв'язків соціокультурних впливів українського суспільства на ПДЗ військовослужбовців – учасників бойових дій.

Мета дослідження – на підставі теоретичного аналізу результатів психологічних досліджень, узагальнення й систематизації соціокультурних впливів на ПДЗ військовослужбовців опрацювати концептуальну модель ПДЗ особистості.

Завданнями дослідження є визначення соціокультурних впливів на ПДЗ військовослужбовців – учасників бойових дій та особливостей усвідомлення ними особистісного досвіду через різномірні соціокультурні наративи; виявлення структурних елементів взаємодії соціокультурного, особистого та особистісного досвідів і розроблення на їх основі концептуальної моделі ПДЗ.

Для досягнення мети дослідження було використано загальнонаукові методи: аналіз наукових джерел з проблеми дослідження, системний аналіз, порівняння, синтез та узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Людський спосіб буття вимагає включення людини не лише в природні, але й в соціокультурні процеси. «Соціокультурне» не є простим об'єднанням усіх соціальних та культурних феноменів. Це поняття, яке відображає «соціальну сукупність», що злита в єдину цілісність світом культури, яка, за визначенням А. Р. Fiske, є соціальною констеляцією, сконструйованою з практик, компетенцій, ідей, схем, символів, цінностей, норм, інститутів, цілей, конститутивних правил, артефактів та модифікацій фізичного середовища [28]. Вона не існує поза своїм живим носієм – людиною, як цілісною істотою, з якої і виростає соціо-

культурна реальність. Зовнішніми її вимірами є соціальна підтримка, релігія, культура, охорона здоров'я, матеріальні умови та професійне середовище [22]. Внутрішніми вимірами цієї реальності є картина світу, ментальність, світогляд, оцінки, цінності, ідеали, норми, стереотипи, настанови, способи сприймання природи, простору й часу тощо. Ці виміри можуть бути явними і латентними, можуть проявлятися довільно і спонтанно, вони можуть змінюватися самою людиною або колективним суб'єктом в процесі суспільної практики [5], яка має свої особливості в залежності від цивілізаційної приналежності.

В чому ж соціокультурні особливості сприйняття травматичних / негативних стресових подій у представників західної цивілізації (за S. P. Huntington) [31], до якої, за визначенням Д. Чижевського, належить й українське суспільство [21]?

Представники західної цивілізації схильні вірити, що вони мають потенціал для особистого контролю над подіями набагато більше, ніж жителі східних країн, які схильні вірити, що вони повинні пристосуватися до ситуацій, з якими вони стикаються. Таким чином, коли зустрічається травматична подія, ймовірно, що європейці візьмуть на себе більшу особисту відповідальність за подію, і тому їм доведеться пояснити свій травматичний досвід на основі власних дій. Вони також можуть з більшою ймовірністю виявити зміни в особистих сильних сторонах, коли вони стикаються з подією і візьмуть на себе особисту відповідальність за будь-які позитивні зміни [34; 36; 37].

Подібним чином жителі західної цивілізації схильні вважати, що якості або риси індивідів є більш важливими причинними силами, ніж ситуації, в яких розгортаються події [26; 34]. Знову ж таки, це може вплинути на роздуми людини після стресової події, тому жителі Заходу схильні зосереджувати увагу на особистих якостях, шукаючи спосіб зрозуміти подію та відповісти собі на запитання: «Що в мені призвело до травми?» [43].

Важливою складовою західного соціокультурного досвіду є релігійні аспекти, переважна більшість яких виходить з постулатів юдео-християнської релігії. Один з них ґрунтується на заповіді «Не вбивай». Водночас, і дослідники Святого Письма, і богослови та священники звертають увагу на відсутність протиріччя між тим, «щоб бути воїном і водночас перебувати в мирі з Богом» [7, с. 628–630], тобто зі своїми духовними цінностями і релігійними переконаннями.

Соціокультурний контекст західної цивілізації, екстрапольований на життєвий простір українського народу, проявляється в ньому в «ідеях рівності, поваги до окремого індивіда та його свободи, гострому неприйнятті деспотизму й абсолютної монархічної влади» [11]. Проте, маємо враховувати й наслідки сотень років колонізації території України російською і радянською імперіями, що далися взнаки і в соціокультурному плані та відобразилося в ментальній русифікації частини населення переважно сходу й півдня нашої держави, де православ-

ний колективізм на протигагу західному індивідуалізму став її головною відмінною рисою [4]. Тому повернення «до первісно притаманної нам кореневої ментальності, що пов'язана з індивідуалістичною культурою» [12], є одним з факторів нашої екзистенційної боротьби в російсько-українській війні.

Вплив соціального та культурного контекстів може проявлятися на двох рівнях – найближчому (проксимальному), тобто безпосередньо, і віддаленому (дистальному), тобто опосередковано [24].

Проксимальні є найбільш інтенсивними впливами на поведінку людини та її світогляд, що здійснюють їхні первинні референтні групи [41; 42]. Це групи людей, формально або неформально організовані, до яких індивід належить, наприклад, члени родини, значимі особи, робочі, навчальні чи військові колективи, команди чи релігійні громади, і з якими він взаємодіє, маючи прямий і зворотній зв'язок. Для військовослужбовців, зазвичай, в первинні референтні групи входять ті, кого вони добре знають, кому довіряють – це побратими / посестри, члени сім'ї, близькі друзі [16, с. 60–61], тобто найближче коло осіб. Проте нестабільність первинних референтних груп внаслідок постійних та численних втрат, в першу чергу соціальних зв'язків та взаємодії з іншими людьми, а також соціальних ролей і статусів [17] визначає особливості проксимального соціокультурного впливу на військовослужбовців в часі російсько-української війни. Зважаючи на значні негативні психологічні наслідки (постійне відчуття небезпеки, горювання, відчуття спустошеності, зниження толерантності до стресу тощо), ця нестабільність, на нашу думку, ускладнюватиме усвідомлення і подальше осмислення особистісного досвіду, що уповільнюватиме, або й перешкоджатиме процесам ПДЗ.

Одним з найважливіших аспектів проксимального соціокультурного впливу є соціальна підтримка, що є захисним механізмом від посттравматичного стресового розладу та сприяє ПДЗ [32] шляхом переходу від нав'язливих румінацій до більш усвідомлених форм його прояву. Соціальна підтримка має високий потенціал позитивного впливу і на стратегії регулювання емоцій [35], як складової ефективного копінгу. У разі травматизації соціально підтримуючий контекст може сприяти створенню сприятливого та безпечного середовища [25; 44], що в подальшому може полегшити та активізувати свідків травматичних подій ділитися власними переживаннями та емоціями [38], саморозкриватися. На думку А. Khatchadourian, соціальна підтримка може виступати предиктором ПДЗ лише у випадку її короткостроковості (надається на початках після травматичної / негативної стресової події) з обов'язковою подальшою автономією [33].

Дистальні культурні впливи є, або географічно віддаленими, або такими, що передаються знеособлено (наприклад, через фільми, книги, телевізійні програми тощо). Вони представлені у вигляді поширених соціокультурних наративів, що, ймовірно, впливають на людей, які живуть у сфері їхнього

впливу [40]. І такі наративи можуть бути особливо доречними для людей, які стикаються з важкими (кризовими) життєвими обставинами, що є особистісно значущими для них, викликають певні емоційні, когнітивні й поведінкові трансформації, призводять у підсумку до змін у самосприйнятті, взаємодії з оточуючими, філософії життя та життєвих цінностях. В цьому випадку наратив виступає не лише «важливим інструментом розуміння та інтерпретації особистого досвіду, навколишньої реальності, а й провідним засобом саморозуміння та особистісного зростання» [18, с. 10–11]. Вважаємо, що важливими чинниками ПДЗ українських військовослужбовців в часі війни є такі соціокультурні наративи, як справедливий характер війни; героїзація ветеранів, їх широка соціальна підтримка; гордість за воїна у членів сім'ї та родини; гордість військового за побратимів / посестер [3], глибокий емоційний зв'язок з рідним краєм; рішучість, хоробрість у справі захисту Батьківщини; гіпертрофована волелюбність, що межує з анархічністю [15].

Припускаємо, що соціокультурні події післявоєнного часу, зумовлені наслідками війни (значними і безповоротними втратами, відтермінованими гнівом та горюванням, емоційним виснаженням, тривалою психічною напругою тощо), дискурсом щодо осмислення суспільного й індивідуального досвіду воєнного часу, деякими ментальними рисами українців (песимістичні настрої, що не дозволять зароджуватися здоровому оптимізму, вірі у краще майбуття; невміння виконувати обіцяне; егоцентризм, недовіра один до одного, т. зв. «зрада» тощо) [2], а також деструктивними (фейковими, пропагандистськими) впливами [8] продукуватимуть, в тому числі, й соціокультурні наративи, які, можливо, перешкоджатимуть ПДЗ ветеранів.

Зауважимо, що за результатами досліджень, проведених українськими психологами, «найвищий рівень відчуження учасники бойових дій відчувають щодо суспільства, інших людей та роботи, а найнижчий – щодо себе та сім'ї» [17]. Тому, військовослужбовці – учасники бойових дій найменше та з обережністю сприйматимуть дистальні соціокультурні впливи, що матимуть дуальний вплив на ПДЗ, і водночас залишатимуться більше прихильними до найближчих, проксимальних впливів.

З урахування соціокультурного контексту позитивних психологічних змін особистості, що передбачає трансформацію травматичних / негативних стресових подій у внутрішній (життєвий, особистий, особистісний) досвід була запропонована концептуальна модель ПДЗ (рис. 1), заснована на психологогерменевтичному постнекласичному, салотогенному та гуманістичному підходах.

Модель ПДЗ передбачає, що внаслідок руйнування світоглядних основ, набуття досвіду подолання травматичної / негативної стресової події або кризових обставин та його трансформації в особистісний досвід відбувається переосмислення цінностей, сенсів, конструюються нові наративи, особистість, образно кажучи, піднімається на вищий

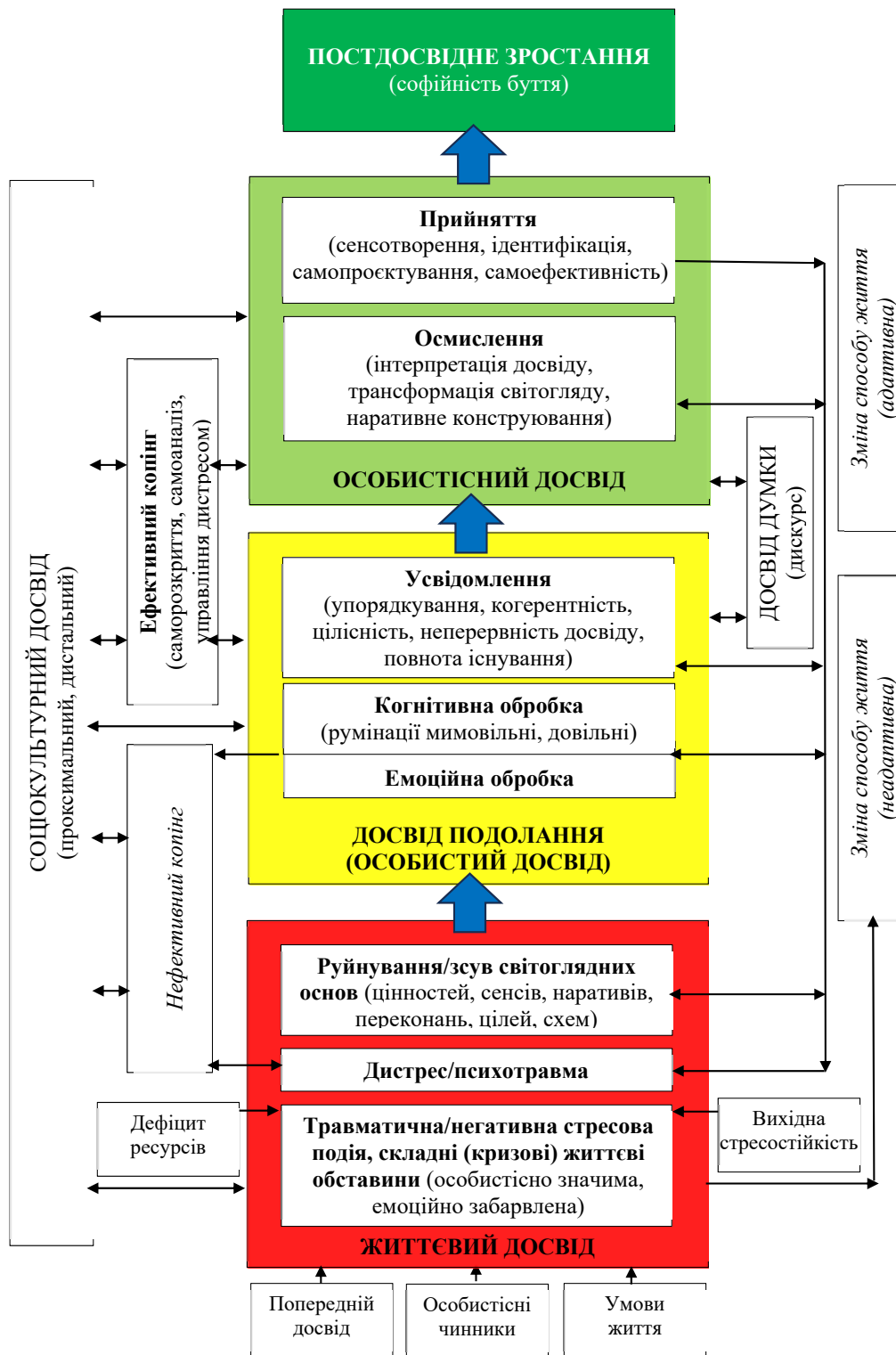

Рис. 1. Концептуальна модель постдосвідного зростання

щабель, з висоти якого може відкриватися більш повна картина життя, картина світу.

Загалом травматична / негативна стресова подія, перебування людини в складних (кризових) життєвих обставинах за умови надання їм особистої значимості, що супроводжується проявом негативних емоцій, викликає в умовах дефіциту ресурсів людини та з урахуванням вихідної стресостійкості потужний

дистрес з подальшим руйнуванням / зсувом світоглядних основ людини, її цінностей, переконань, сенсів, цілей, схем, копінг-стратегій, наративів тощо.

Дистрес може призводити до повторного та ще більш потужного руйнування світоглядних основ, що у разі задіяння неефективного копіngu призводить до циклічності цього процесу та може стати чинником порушень психічної діяльності.

Дистрес може проявлятися на емоційному, когнітивному, поведінковому та тілесному [10] рівнях, він виводить людину із «зони комфорту», призводить до страждань та спонукає її шукати шляхів подолання зазначеної ситуації.

Весь цей процес відбувається під впливом соціокультурного досвіду, через механізми якого (нарлативи, оповіді, історії, комунікацію або їх відсутність) передаються ставлення до травматичних подій, елементи світогляду, поведінкові стратегії (копінги) [30]. В результаті формується життєвий досвід людини, як суб'єктивний результат досягнення об'єктивного світу [20]. Значний вплив на формування життєвого досвіду мають попередній досвід людини, умови її життя та особистісні чинники (індивідуально-психологічні – дружелюбність, доброзичливість, екстраверсія, відкритість новому досвіду; «когнітивне залучення»; «когнітивна обробка»; оптимізм; альтруїзм; копінг-стратегії; локус контролю; самосприйняття; самоефективність; резилієнс; спосіб життя тощо; соціально-психологічні – соціальна підтримка; обмін досвідом; емоційне саморозкриття; згуртованість військового колективу тощо; ситуаційно-демографічні – вік; стать; етнос; соціальний статус; освіта; військове звання; інтенсивність та тривалість бойового досвіду тощо [13, с. 106–107]. Це є першою сходинкою до ПДЗ.

Другою сходинкою до ПДЗ є формування особистого досвіду, як досвіду подолання наслідків травматичної / негативної стресової події у процесі їх когнітивної та емоційної обробки, як конструкту життєвого досвіду та його усвідомлення шляхом упорядкування, відновлення статусу нерозривності, когерентності, цілісності з метою подолання наслідків цієї події (досвід подолання), і який неможливий поза дискурсивним контекстом, що, за висловом французького філософа Р. Адо, також є одним із видів досвіду, а саме досвідом думки [1, с. 10].

Дискурсивний контекст, як зазначає Н. Чепелева, є невід'ємною умовою трансформації досвіду подолання в особистісний досвід, як третьої, завершальної сходинки ПДЗ, тобто осмислений, асимільований, проінтерпретований, прийнятий, «вибудований самою особистістю» таким чином, щоб «бути затребуваним на наступних етапах життєвого шляху», стати основою позитивних психологічних змін – ПДЗ особистості [20, с. 9]. Конструювання особистісного досвіду із залученням досвіду думки передбачає приведення нею власної мапи світу, під якою ми розуміємо систему уявлень, понять, поглядів, принципів, концепцій, інтерпретаційних моделей світу, в єдину зв'язану систематизовану структуру, тобто повне або часткове оновлення світоглядних основ людини.

На цьому етапі відбувається, як ми зазначали, а) осмислення досвіду шляхом його інтерпретації, нарлативного конструювання та, на завершення, трансформації світоглядних основ особистості; б) прийняття досвіду шляхом створення нових сенсів, нових ідентифікацій, як основи для подальшого створення життєвих і особистісних проєктів. Процес

прийняття досвіду означає безумовне його визнання й цілісне відображення у такому вигляді, в якому він є насправді – зі своїми позитивними і негативними сторонами, можливостями і обмеженнями [39].

Наративне конструювання в процесі осмислення особистісного досвіду структурує і впорядковує життєвий досвід особистості, формує певну ієрархію сенсів, які стають важливим інструментом ідентифікації особистості, підґрунтям її самопроєктування, як складових прийняття особистісного досвіду, на основі інтерпретації власної особистості, життєвих подій та, що важливо, соціокультурної реальності [19].

З досвідом подолання травматичної / негативної стресової події та особистісним досвідом також пов'язаний ефективний копінг, який має двосторонню спрямованість та проявляється у саморозкритті, самоаналізі, рефлексуванні та управлінні дистресом (саморегуляції), тобто ефективній зміні поведінки під впливом важких (кризових) життєвих обставин чи хронічному впливі стресорів [14], чим характеризуються сучасні умови військово-професійної діяльності українських військовослужбовців. Копінг має також безпосередній прямий і зворотній зв'язок із актуальним соціокультурним досвідом, у який занурений індивід і який впливає на його самоефективність [23] та управління дистресом.

В процесі ПДЗ внаслідок руйнування / зсуву світоглядних основ особистості утворюється «екзистенційний вакуум» [19], який вона вимушена заповнювати, або вбудовуючи травматичну / негативну стресову подію у власну мапу світу, реагуючи знайомим, елементарним способом у двох-трьох базових вимірах, використовуючи стратегію перевизначення, або діючи шляхом привнесення детермінованих об'єктивними (соціокультурний досвід) і суб'єктивними (особистісні характеристики, досвід думки, ефективний копінг) чинниками особистісних сенсів у травматичну/ стресову подію, усвідомлюючи та осмислюючи власний досвід, що в результаті спонукає її до саморозвитку, самопроєктування (стратегія довизначення) [20, с. 14; 14]. Таким чином, стратегія довизначення передбачає ускладнення сенсової системи особистості, вибудовування нової мапи світу, нових нарлативів та їх трансформацію у тезаурусний стан шляхом задіяння інтерпретаційних процесів, які сприяють самопроєктуванню особистості [19]. В цьому випадку людина, не маючи готових схем, виступає ніби в ролі конструктора, який описує, інтерпретує або будь яким іншим способом робить для себе зрозумілим цей світ (включаючи її саму), в якому вона живе [29], формує альтернативний нарлатив, який «відображає можливі смисли, розширює смислові рамки, що дозволяє виробити стратегію осмислення нової ситуації та віднайти (за допомогою альтернативного нарлативу) шляхи дії в обставинах, що змінюються» [20]. Внаслідок такого переосмислення вона починає вбачати у травматичній / негативній стресовій події певні нові сенси, відсутні або недостатні у самій цій події, вибудовувати новий досвід,

що відповідає, як зміненому зовнішньому контексту, так і особистісним змінам. На нашу думку, саме стратегія довізначення і є тим шляхом, який веде до ПДЗ особистості.

Результатом ПДЗ є перехід до більш високого рівня психологічного функціонування, софійності людського буття, що характеризується набуттям стабільного стану внутрішнього спокою, всеохоплюючим і гармонійним станом буття, відчуттям єдності з навколишнім світом у поєднанні зі щирою любов'ю до всіх людей і готовністю безкорисливо служити їм [13, с. 104].

Висновки. Концептуальна модель ПДЗ висвітлює трансформаційні процеси життєвого, особистого та особистісного досвіду в умовах різномірного соціокультурного впливу, дискурсивного контексту та з урахуванням ефективного копінгу, кінцевим результатом якого є позитивні психологічні зміни особистості.

Соціокультурні впливи є важливими чинниками ПДЗ військовослужбовців та здійснюються через поширені соціокультурні нарративи на двох рів-

нях – проксимальному та дистальному. Соціокультурні нарративи дистального рівня можуть, як сприяти (позитивна наравітизація), так і перешкоджати (деструктивні нарративи) ПДЗ військовослужбовців та ветеранів у воєнний та післявоєнний час, проте мають низький рівень впливу на досвід позитивних психологічних змін. Соціокультурні впливи проксимального характеру, в першу чергу соціальна підтримка сім'ї та побратимів/посестер, більш прийнятні для українських військовослужбовців, що зумовлено кореневою українською ментальністю, та значною мірою сприяють ПДЗ, проте нестабільність первинних референтних груп може уповільнювати і ставати на перешкоді ПДЗ.

Соціокультурними детермінантами ПДЗ українських військовослужбовців виступає їх приналежність до західного вектору цивілізаційного розвитку, який ґрунтується на культурі індивідуалізму, філософських ідеях рівності, гідності, свободи та демократії, релігійних переконаннях відсутності протиріччя між християнськими заповідями та збройним захистом української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адо П. Філософія як спосіб життя. / перекл. О. Йосипенко. Київ : Новий Акрополь, 2020. 312 с.
2. Артюшенко О. Сучасні риси української ментальності. *Нова парадигма*. 2014. № 120. С. 135–142.
3. Безверхий О. С. Проблема посттравматичного зростання в сучасній практичній психології. // Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 03-04 квітня 2020 р.). Київ, 2020. С. 24–26.
4. Васютинський В. О. Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм : монографія. Київ : Міленіум, 2016. 138 с.
5. Воропаєва Т. Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретико-методологічні засади дослідження. *Українознавство*. 2010. № 14. С. 11–14.
6. Гай-Нижник П. Російсько-українська війна – війна за життя (2014–2022 рр.): періодизація. *Українознавство*. 2022. № 1. С. 51–76. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-55>.
7. Гроссман Д., Крістенсен Л. Бій : психологія і фізіологія воїна в часи війни та миру. (А. Накорчевський, Пер.; О. Фешовець, Ред.). Львів : Видавництва "Астролябія", 2023. 720 с.
8. Дубов Д.В., Баровська А.В., Каздобіна Ю.К. Деструктивні впливи та негативні нарративи: інструменти виявлення та протидії: метод. мат. Київ : УФСБ, 2020. 60 с.
9. Зубовський Д. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період : дис.... канд. псих. наук : 19.00.09. Київ, 2019. 285 с.
10. Колк Бессел ван дер. Тіло веде лік. Як лишити психотравми в минулому. Харків : Vivat, 2022. 624 с.
11. Копельців-Левецька Є. Спільні та відмінні риси правової ментальності українського та російського народів (філософсько-правовий аспект). *Митна справа*. 2015. № 1 (97), ч. 2, кн. 2. С. 238–244.
12. Мейжис І. А., Почебут Л.Г. Індивідуалізм чи колективізм? Соціально-психологічний погляд на історію і політичну культуру України. *Соціальна психологія*. 2006. № 6. С. 47–59.
13. Олійник В. Основні детермінанти постдосвідного зростання військовослужбовців – учасників бойових дій: теоретичний аналіз. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. № 75(5). С. 102–110. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-75-5-102-110>.
14. Родіна, Н. В. (2012). Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : дис. ... д-ра псих. наук : 19.00.01. Київ, 2012. 504 с.
15. Слюсаревський М. М. Ілюзії і колізії. Київ : Гнозис, 1998. 233 с.
16. Титаренко Т. Соціально-психологічний супровід посттравматичних особистісних трансформацій. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2020. Вип. 45 (48). С. 59–68. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).142](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).142).
17. Титаренко Т. М., Дворник М. С., Климчук В. О. та ін. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій : практичний посібник / за наук. ред. Т. М. Титаренко. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 220 с.
18. Чепелева Н.В. Особистість як оповідач історій. / Чепелева Н.В., Палуці М.В. (Ред.). Особистість та її історія : колективна монографія. Ніжин : НДУ імені М. Гоголя, 2018. С. 7–22.
19. Чепелева Н. В., Смільсон М. Л., Зазимко О. В., Гуцол С. Ю. та ін. Самопроєктування особистості у дискурсивному просторі : монографія / за ред. Н. В. Чепелевої. Київ : Педагогічна думка, 2016. 232 с.
20. Чепелева Н. В., Смільсон М. Л., Рудницька С. Ю., Зазимко О. В. та ін. Дискурсивне конструювання досвіду у контексті розвитку особистості: монографія. / за ред. Н. В. Чепелевої. Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2022. 194 с.
21. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 183–203.
22. Antonovsky A. The salutogenic model as a theory to guide health promotion. *Health promotion international*. 1996. Vol. 11(1)/ P. 11–18. <https://doi.org/10.1093/heapro/11.1.11>
23. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. New York : Freeman, 1997. 604 p.
24. Calhoun L.G., Cann A., Tedeschi, R.G. The Posttraumatic Growth Model: Socio-Cultural Considerations. / Weiss T. and Bergern R. (Eds.), *Posttraumatic Growth and Culturally Competent Practice: Lessons Learned from around the Globe*. Wiley, Hoboken. 2010. P. 1-14. <https://doi.org/10.1002/9781118270028.ch1>.

25. Carpenter K. M., Fowler J. M., Maxwell G. L., Andersen B. L. Direct and Buffering Effects of Social Support Among Gynecologic Cancer Survivors. *Annals of Behavioral Medicine*. 2010. Vol. 39(1). P. 79–90. <https://doi.org/10.1007/s12160-010-9160-1/>
26. Choi I., Nisbett R. E., Norenzayan A. Causal attribution across cultures: Variation and universality. *Psychological Bulletin*. 1999. № 125. P. 47–63. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.1.47>
27. Christopher M. A broader view of trauma: A biopsychosocial-evolutionary view of the role of the traumatic stress response in the emergence of pathology and/or growth. *Clinical Psychology Review*. 2004. Vol. 24(1). P. 75–98. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2003.12.003>
28. Fiske A. P. (2002). Using individualism and collectivism to compare cultures: A critique of the validity and measurement of the constructs: Comments on Oyserman, et al. (2002). *Psychological Bulletin*. 2002. № 128. P. 78–88. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.128.1.78>
29. Gergen K. J. The social constructionist movement in modern psychology. *American psychologist*. 1985. Vol. 40(3). P. 266–275.
30. Gorbunova V., Klymchuk V. The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2020. Vol. 7(2). P. 33–68. <https://doi.org/10.21226/ewjus609>
31. Huntington S. P. The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72(3). P. 22–49. <https://doi.org/10.2307/20045621>
32. Jia X., Ying L., Zhou X., Wu X., Lin C. The Effects of Extraversion, Social Support on the Posttraumatic Stress Disorder and Posttraumatic Growth of Adolescent Survivors of the Wenchuan Earthquake. *PLOS ONE*, 2015. № 10(3), e0121480. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0121480>.
33. Khatchadourian A. Exploring ways in which trainee therapists address autonomy when working with culturally diverse clients who have experienced trauma: A qualitative analysis of an aspect of posttraumatic growth : doctoral dissertation. 2012. (UMI No. 3543528).
34. Kitayama S., Uchida Y. (2005). Interdependent agency: An alternative system for action. / R. M. Sorrentino, D. Cohen, J. M. Olsen, & M. P. Zanna (Eds.), *Culture and social behavior : The Ontario symposium*. 2005. № 10. P. 137–164.
35. Marroquín B., Nolen-Hoeksema S. Emotion regulation and depressive symptoms: Close relationships as social context and influence. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2015. Vol. 109(5), 836–855. <https://doi.org/10.1037/pspi0000034>
36. Morling B., Lamoreaux M. Measuring culture outside the head: A meta-analysis of individualism-collectivism in cultural products. *Personality and Social Psychology Reviews*. 2008. Vol. 12. P. 199–221. <https://doi.org/10.1177/1088868308318260>
37. Nisbett R. E. *The Geography of Thought: How Asians and Westerners Think Differently...and Why* New York :The Free Press, 2003. 194 p.
38. Pietrzak R., Johnson D., Goldstein M., Malley J., Southwick S. Perceived Stigma and Barriers to Mental Health Care Utilization Among OEF-OIF Veterans. *Psychiatric Services*. 2009. Vol. 60(8). <https://doi.org/10.1176/appi.ps.60.8.1118>
39. Rogers Carl R. *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Houghton Mifflin Harcourt, 1995. 420 c.
40. Smith C. *Moral, believing animals: Human personhood and culture*. Oxford University Press, 2003. 176 p.
41. Stuart R. B. Twelve practical suggestions for achieving multicultural competence. *Professional Psychology: Research and Practice*. 2004. Vol. 35. P. 3–9. <https://doi.org/10.1037/0735-7028.35.1.3>
42. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15(1). P. 1–18. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1501_01.
43. Weiss T., Berger R. (Eds.). *Posttraumatic growth and culturally competent practice: Lessons learned from around the globe*. John Wiley & Sons, Inc, 2010. 242 p.
44. Zhou X., Wu X., Fu F., An Y. Core belief challenge and rumination as predictors of PTSD and PTG among adolescent survivors of the wenchuan earthquake. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice and Policy*. 2015. Vol. 7(4). P. 391–397. <https://doi.org/10.1037/tra0000031>.